ҚАРАТАУДЫҢ ТЕРІСКЕЙ БЕТІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ*

© 2021 ж. Талеев Докей Әбдікерімұлы¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: doc19_59@mail.ru

Аннотация. Мақалада Қаратаудың теріскей бетіндегі ортағасырлық қалалардың археологиялық зерттелу мәселесі қамтылған. Қарт Қаратаудың теріскей беті ежелден отырықшы-егінші және көшпелі-мал өсіруші мәдениеттердің шекарасы түйіскен аймақ болып келген. Өңір арқылы ұзақ уақыт бойы халықаралық сауда керуен жолының негізгі тармақтарының бірі өткен. Теріскей Қаратаудың бөктерлерін шығыстан батысқа қарай бойлай тізбектеле орналасқан Тамды, Саудакент, Құмкент, Бабаата, Шолаққорған, Созак, Күлтөбе, Раң, Ақсұмбе қалашықтары керуен жолы бойында қалыптасқан үлкенді-кішілі қалалар мен мекендердің орындары. Керуен жолдары арқылы бір замандарда дипломатиялық елшіліктер де өтті. Сол елшіліктердің жазбаларында жоғарыда аталған қалашықтардың орнында болған бірқатар қалалардың аттары сақталған. Мақалада айтылған қалалар жайлы деректер мен олардың орнын анықтау мақсатында жазылған еңбектерге шолу да жасалады. Теріскей ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық барлау және қазба жұмыстары өңірде мал шаруашылығымен қатар, егіншілік пен қолөнердің, өзара сауданың дамығандығын көрсететін материалдар берді.

Түйін сөздер: археология, Қаратау, теріскей, ескерткіштер, зерттеу, орта ғасыр, қалалар

ПРОБЛЕМА АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ НА СЕВЕРНЫХ СКЛОНАХ КАРАТАУ

Талеев Докей Абдикеримович¹

¹кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Марғұлана,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: doc19_59@mail.ru

Аннотация. В статье освещается проблема археологического изучения средневековых городов, расположенных на северных склонах Каратау. Регион издревле является территорией активных контактов оседло-земледельческой и скотоводческой культур. Здесь на протяжении длительного периода проходило одно из основных направлений международного торгового караванного пути. Городища Тамды, Саудакент, Кумкент, Бабаата, Шолаққорған, Созак, Күлтөбе, Раң, Ақсұмбе, расположенные цепочкой с востока на запад по склонам северного Каратау, являются местами больших и малых городов и населенных пунктов, образованных вдоль пути. Здесь также проходили и дипломатические караваны. В записях «посольств» сохранились названия ряда городов, которые находились на месте вышеупомянутых городов. В статье также дается обзор работ, написанных с целью определения местоположения и данных о городах, о которых говорится в статье. Археологическая разведка и раскопки,

*Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки МОН РК, программно-целевое финансирование на 2021–2022 гг.

проведенные на памятниках, дали материалы, свидетельствующие о развитии в регионе наряду с животноводством земледелием и ремесленным искусством, торговли.

Ключевые слова: археология, Каратау, Терской, памятники, исследование, средневековые города

THE PROBLEM of ARCHAEOLOGICAL STUDY of MEDIEVAL CITIES on the NORTHERN SLOPES OF KARATAU

Taleev Dokey¹

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Almaty, Kazakhstan. E-mail: doc19_59@mail.ru

Abstract. The article highlights the problem of archaeological study of medieval cities on the northern slopes of Karatau. The northern slopes of the old Karatau have since ancient times been a zone of conjugation of sedentary agricultural and nomadic pastoral cultures. One of the main directions of the international trade and caravan route passed through the region for a long time. The settlements of Tamdy, Saudakent, Kumkent, Babaata, Sholakkorgan, Sozak, Kultobe, Ran, Aksumbe, located in a chain from east to west along the slopes of northern Karatau, are the places of large and small cities and settlements formed along the caravan route. At one time, diplomatic embassies also passed through the caravan routes. In the records of those embassies, the names of a number of cities that located on the site of the aforementioned towns were preserved. The article also provides an overview of the works written for the purpose of determining the location and data about the cities mentioned in the article. Archaeological exploration and excavations carried out on the monuments have yielded the materials that indicate the development of mutual trade in the region, along with animal husbandry, agriculture and handicraft arts, trade.

Keywords: archaeology, Karatau, Terskei, monuments, research, the Middle Ages of the city

Kіpіcne

Тянь-Шань тауы жүйесінің солтүстік-батысында орналасқан Қаратау жотасы 240 км созылып жатыр. Таудың басым бөлігі Жамбыл облысына қарайды. Тек солтүстік-батыс бөлігі Түркістан облысы аумағында. Ел ішінде Теріскей Қаратау деп, Қарт Қаратаудың солтүстік бетінің Түркістан облысы, Созақ ауданына қарасты бөлігін атау қалыптасқан. Теріскей Ұлы Жібек жолының ішкі тармақтарының бірі өткен тарихи аймақ (сур. 1). Аймақта болған ежелгі және ортағасырлық қалалар жайлы мәліметтер жазба деректерде айтылады. Теріскей арқылы өткен керуен жолымен дипломатиялық елшіліктер де жүрген. Археологиялық зерттеулер Византияның моңғолдың ұлы ханына жіберген елшісі В. Рубрук (1253 ж.)

пен Армения патшасы Гетумның (1254 ж.) елшіліктері керуен жолының Теріскей тармағы арқылы өткендігін анықтады. Олардың жол жазбаларында Теріскейдің бірқатар қалалары да аталған. Сол қалалардың орнын анықтап, археологиялық зерттеу жұмыстары өткен уақыттарда біршама жүргізілді. Дегенмен, өңірдің тарихын жан-жақты ашып көрсететіндей зерттеулер жасалмаған. Мақала келешекте Теріскейде жүргізілетін кешенді зерттеулерге мұрындық болу мақсатында жазылып отыр.

Зерттеу әдістері

Мақалада Қаратаудың теріскей бетінде орналасқан ескерткіштерге әр жылдары жүргізілген археологиялық барлау, оларды сипаттау, құжаттау,

Сур. 1. Қаратаудың теріскей бетінде орналасқан ортағасырлық ескерткіштердің картасы

Fig. 1. Map of medieval sites and monuments located in the Northern Karatau

мерзімдеу секілді зерттеулер нәтижелері жайлы топтастыру, сараптау әрекеттері жасалды. Зерттеу барысында мақалада қамтылып отырған ескерткіштер жайлы археологиялық зерттеулер жайлы есептер, архив материалдары мен ғылыми мақалалардың мәліметтері пайдаланылды.

Талқылау

Қаратаудың теріскей бетіндегі археологиялық ескерткіштердің зерттелуі алғаш Кеңес дәуірінде басталды. Тек XX ғ. басында өңірде болған Түркістан археологиялық үйірмесінің мүшесі В.А. Колосовский Теріскейдегі Баба ата, Құмкент, Саудакент қалашықтарында болып, бір кездері қайнаған тіршіліктің орталығы болған, бұл күнде мүлгіп жатқан қала кирандыларын барынша мұқият сипаттап жаз-

ды. Колосовскийдің жергілікті тұрғындардан естідім деген аңызы бойынша осыдан мың жыл бұрын гүлденген қалаларды сол кездегі күшті халық «қалмақтар» мекендепті. *(Осы жерде ескерте кету керек кез келген қираған қаланың немесе мекеннің орнын жат жұрттықтарға тиесілі деп уағыздау алғашында патшалық үкіметтің, кейінен кеңестік кейбір ғалымдарының шовинистік саясатынан туындаған).* Бұл қалалардың тұрғындары қалай өмір сүріп, не тіршілік кешкені жайлы тарих ештеңе айтпайды. Ал Мұхаммед пайғамбардың ұрпағы Ысқақ баба Түркістан өңірін жаулап алып, тұрғындарды семсердің күшімен мұсылмандыққа бас идірген. *(Бұл жерде де шындықты бұрмалаушылық байқалады. Қазақстан жерінде мұсылман дінін*

күштеп енгізілгені жайлы ешқандай тарихи дерек жоқ). Табиғаты тамаша, таулары ағашқа толы теріскей Қаратауды қатты ұнатқан Ысқақ баба осы маңға өзінің сарайын салдырған. Ұзақ уақыт патшалық құрған Ысқақ баба өмірден өткеннен кейін оны сарайының маңына жерлеп, басына кесене орнатқан. Кейіннен ол мазар қасиетті бабаның құрметіне «Баба ата» аталып кеткен [Колосовский, 1901, с. 89–97]. Бұл жерде Колосовский Баба ата қалашығы сол Ысқақ баба салдырған қаланың орны дегенді меңзеп тұр. Бұл пікір шындыққа жанасады, өйткені Баба ата қалашығында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі оның VI–X ғғ. аралығында өмір сүргендігін көрсетті. Яғни қаланың қалыптасуы мен өмір сүрген уақыты Қазақстан жеріне исламның таралу уақытымен сәйкес келеді.

Қаратаудың теріскейіндегі Тарсатөбе, Баба ата, Шолаққорған, Созақ, Құмкент, Саудакент, Ақсұмбе, Күлтөбе, Ақтөбе секілді отырықшы мекендердің орнын алғаш 1946 ж. ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы ашып, зерттеуді бастады. Осы жылы айтылған ескерткіштердің орналасқан жері сипатталып жазылып, олардың жобасы түсірілді және ескерткіштердің үстінен ыдыс сынықтары жиналды. Олардың өмір сүрген уақыты шартты түрде болжанды. Созақ қалашығында жүргізілген кішігірім стратиграфиялық қазба XIV–XV ғғ. құрылыс қабатын ашты [Маргулан, 1948, с. 109–115].

Ақсұмбе бекінісінің көзмөлшерлі жобасы түсіріліп, оның маңындағы биік тау қыратының

үстінде орналасқан Ақсұмбе (Ақбикеш) мұнарасы зерттеліп, сипатталды. Ақсақ Темірдің әскери жорығын сипаттаған Шараф-ад-дин-Ийзидидің жазбаларында келтірілген мәлімет бойынша Тоқтамыстың жағына шығып кеткен Ахматшақты ұстап, осы Ақсұмбе мұнарасында жазалағаны жайлы дерекке сүйене отырып Ә.Х. Марғұлан мұнараның салынуын XIII ғ. жатқызған. Тарсатөбеге салынған кішігірім қазбадан алынған материалдар негізінде Ә.Х. Марғұлан алғаш оны монғол дәуіріне дейінгі (X–XII ғғ.) ежелгі Созақтың орны деп болжады [Маргулан, 1950, с. 51]. 1946 ж. ашылған аса маңызды нысандардың бірі бір кезде едәуір қаланың орны болған Құмкент қалашығы. Оның орналасқан орны мен мәдени қабатының бедері сипатталып, жобасы түсірілді. Үстінен жиналған қыш ыдыстар мен төртбұрышты күйдірілген кірпіш сынықтары XIII–XIV ғғ. жататындығын анықтаған. Зерттеу қорытындысы бойынша Құмкент, Созақ, Саудакент және Шолаққорған Қаратау оазисіндегі ірі ежелгі қалалардың орны деп танылды [Маргулан, 1948, с. 109–115]. Сонымен қатар экспедицияның жүргізген зерттеу жұмыстары Отырар өңірінің мәдени ықпалы Қаратаудың теріскей беткейіне дейін таралғандығын байқатты.

1947–1948 жж. А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы өңірдегі зерттеу жұмыстарын жалғастырды. Экспедицияның мақсаты Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалалар мен мекендердің қалыптасуы мен даму жолдарын зерттеу болатын. Осы мақсатта Қаратаудың теріскейінде археологиялық барлау

жүргізіліп, бірқатар ескерткіштерге стратиграфиялық қазбалар салынды. Өңірдің археологиялық картасын жасап, Тамды қалашығында археологиялық қазба жүргізді. Қазба барысында қалашықтың мәдени қатпары 7 құрылыс қабатынан түзіліп, VI–XII ғғ. аралығын қамтитыны анықталды [Бернштам, 1949, с. 73].

Келесі 1948 ж. Созақтың маңында орналасқан Ақтөбе (Алтынтаулық) елді мекені мен Тарсатөбе қалашығында қазба жүргізілді. Қазба нәтижелері Ақтөбе мекенжайының б.д.д. I ғ. мен б.д. I ғ., ал Тарсатөбе I–IX ғғ. аралығымен мерзімделетіндігі анықталды. Яғни екі ескерткіштің бір дәуірде тіршілік кешкені мәлім болды [Бернштам, 1951, с. 81–97].

Қаратаудың теріскейінде жүргізілген зерттеулердің нәтижесі бұл ауданның материалдары Отырар, Шаш оазистеріне емес, Талас және Шу-Іле өңірінің материалдарына етене жақын екендігін көрсетті.

Сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы 1947–1951 жж. аралығында өңірдің тарихи-археологиялық картасын жасау мақсатымен археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бірқатар ескерткіштерге стратиграфиялық қазба салды. Экпедицияның бағыты Қаратаудың солтүстік беткейінде, тау бөктерін жағалай Тамды шатқалынан Қаратау жотасының батыс шетіндегі Баласауысқанды асуына дейін және Шу өзенін Бетбақдала шөлі шекарасымен Тасты шатқалынан (батыста) Қызылқорғанға (шығыста) дейінгі аралықты қамтыды [Агеева, Пацевич, 1958, с. 4].

Барлау барысында ашылған жеті қалашықтың алтауының жобасы төртбұрышты немесе төртбұрышқа

жақын. Бабаата қалашығы цитаделі шахристан аумағынан шығыңқы түзу бұрышты жобада. 5 қалашықта (Ақсүмбе, Бабаата, Құмкент, Саудакент және Тамды) цитадельдің қалдығы анықталса, 2 қалашықта (Созақ пен Шолаққорғанда) оның іздері табылмады. Рабадтың біршама сақталған қалдықтары (Ақсүмбеден басқа) 6 қалада анықталды. Қорғаныс қабырғаларының орны (Созақ пен Шолаққорғаннан басқа) 5 қалада, қабырғалардың бойындағы мұнаралардың орны 4 қалада (Ақсүмбе, Бабаата, Саудакент мен Тамды) және ордың іздері 2 қалада (Құмкент пен Шолаққорған) сақталған. Қалашықтардың сақталу деңгейінің басқа аудандармен салыстырғанда едәуір нашар болуын олардың ұдайы соғатын жел өтінде орналасуынан деп түсіндіруге болады.

Жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесі Қаратаудың теріскейіндегі тау бөктерін жағалай орналасқан қалалардағы тіршілік таудың күнгей бетімен салыстырғанда едәуір төмен дамыған және өзінің қалыптасу мен өркендеу уақыты жағынан біршама кейінгі кезеңге сәйкес келетіндігін көрсетті.

Мерзімдеуге негіз беретін материалдардың құрамы өңірдегі қалалық тіршіліктің жанданған уақыты қарлұқ-қарахан және моңғол-темірлік кезеңге тұспа-тұс келетіндігін білдіреді. Қарлұқ-қарахан әулеттері кезеңінде өңірдің қалалары отырықшы мәдениеттің, сауда және қолөнерінің дамуында маңызды роль атқарды [Агеева, Пацевич, 1958, с. 110, 115].

Қаратаудың теріскейіндегі зерттеулер келесі 1953–1954, 1957–1959 жж. да жалғасты. Алғашқы екі жылда Бабаата қалашығында қазба

жұмыстары жүрді. 1957–1958 және 1959 жж. ортағасырлық Бабаата қаласына 15 қазба салынды (казба 1-цитадельде [Агеева, 1962, с. 114–153], қазба 2, 3, 7, 14–15 шахристанда [Сенигова, 1962б, с. 154–165], қазба 4–6, 8, 9, 11–13 – рабадта) [Агеева, 1962, с. 165–185]. Қазба жұмыстарын Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.А. Чариков, Н.П. Подушкин секілді маман-археологтар жүргізді. Зерттеу нәтижелері Бабаата қалашығының орнында VI–XV ғғ. аралығында тамаша дамыған қала болғандығын көрсетті.

1958–1959 жж. Т.Н. Сенигова Бабаата қалашығынан солтүстік-батысқа қарай 7 км жерде Бабаата өзенінің биік жағалауында орналасқан Ақтөбе мекенжайына қазба жүргізді. Дөңгелек келген төбенің бастапқыдағы диаметрі 50 м, биіктігі 3 м болатын. Қазба барысында толық ашылған кезінде, уақытша тұрақтан қалған күл қабатының үстіне тұрғызылған көлемі 35×30 м болатын төртбұрышты мекенжайдың орны ашылды. Мекенжай сырт жағынан қалың дуалмен қоршалған екі бөліктен тұратын кешен екендігі анықталды. Мекенжай екі құрылыс қабатынан тұрған. Зерттеуші төменгі құрылыс қабатының қыш ыдыстарының ұқсас үлгілері Ферғана, Хорезм, Сырдария, Таластың төменгі ағысының б.д.д. III–I ғғ. аралығына жататын материалдарымен сәйкес келетінін келтіреді. Ал жоғарғы құрылыс қабаты VI–VII ғғ. салынған деп тұжырымдайды. Қазақстанда алғаш жүргізілген кең көлемдегі қазба барысында алынған қыш ыдыстар үлгілері, тұрғын үйлердің жобасы мен сәулеткерлік құрылымы, тұрғындардың шаруашылығымен танысу ғылымды жаңа мәліметтермен

байытты [Сенигова, 1962а, с. 57–82]. Ақтөбеге жақын жерде орналасқан зиратта қазба жүргізген М.С. Мершиев қоршау ішінде орналасқан жерлеу шұңқырларының құрылымы Кеңсай мен Қаракұдық зиратының б.д.д. III–I ғғ. жататын жерлеу шұңқырларымен ұқсас екендігін айтады [Мершиев, 1962, с. 84]. Жалпы Ақтөбе мекенжайы мен Бабаата қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары қорытындысы бойынша өңірдің I–XIII ғғ. аралығындағы материалдық мәдениетінің дамуы сабақтас жүрген деген тұжырым жасалды.

1946–1959 жж. аралығында Қаратаудың теріскейінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары отырықшылықтың қалыптасуы уақытын, өңірдің өзіндік ерекшелігін анықтап, көшпелі және отырықшы тұрғындардың өзара қарым-қатынасын білуге мүмкіндік берді. Жиналған материалдар негізінде XIII–XVI ғғ. (моңғол-тимуридтік немесе шығыс-қыпшақтық аталатын) аралығындағы қыш ыдыстардың классификациялық кестесін жасау мүмкіндігі туды. Сонымен қатар Қаратаудың теріскейінде қалалық тіршілік XV–XVI ғғ. тоқтаған деген болжам жасалды [Ерзакович, 1966, с. 66].

XX ғ. алғашқы жартысында Қаратаудың теріскей бетінен ашылып, зерттелген ортағасырлық қалалар 1960 ж. жарық көрген «Археологическая карта Казахстана» атты жинаққа барлығы 16 ескерткіш болып енді. Олардың тоғызы – қалашықтар (Ақсүмбе № 3325, Ақтөбе № 3333, Ран № 3331, Тарсатөбе № 3337, Созақ № 3338, Шолаққорған № 3430, Құмкент № 3431, Бабаата № 3453, Саудакент № 3438), алтауы – бекіністі

мекенжай (Күлтөбе № 3328, Төбетөбе № 3337, Ақтөбе № 3339, аты белгісіз бекініс № 3432, Ақтөбе № 3444, Та-сты № 2852) және Ақсүмбе күзет мұнарасы № 3327 [АКК, 1960].

1964–1965 жж. Жетісу археологиялық экспедициясының Л.Б. Ерзакович басқарған солтүстік Қаратау тобы бірнеше ортағасырлық ескерткіште зерттеу жүргізді. Созақта үш жерден стратиграфиялық қазба салған. Едәуір жемісті нәтижені 1-ші стратиграфиялық байқау қазбасы берді. Орталық төбенің шығыс шетіне салынған осы қазбаның тереңдігі 5,5 м қамтыды. Құрылыс қалдықтарының қалыптасқан бес құрылыс кезеңі байқалды.

Қалыңдығы 0,8 м тереңдікті қамтыған бірінші құрылыс қабаты балшықпен сыланған еденнің бетінен табылған тиын (1862 ж.) бойынша ХІХ ғ. екінші жартысы-мен мерзімделді. Қаладағы тіршілік Х–ХХ ғ. басы аралығында болғаны анықталды.

0,8–2,1 м тереңдікті қамтыған екінші құрылыс қабаты сырлы ыдыс сынықтарының үлгісі бойынша болжанды. Ішкі беті көгілдір түспен боялып, толқын тәрізді белдеуше сызықтар мен дақтар арласа безендірілген сырлы ыдыстардың ұқсас үлгілері ХVІІ–ХVІІІ ғғ. Бұқара мен Орта Азия аймағында көп таралған.

Үшінші құрылыс қабаты (2,1–3,8 м) қам қыштардан қабырғалардың қалдықтары мен аса тығыз емес құрылыс қалдықтарынан құралған. Қазбадан кездескен қыш ыдыстардың көпшілігі түбі тегіс, сақина тәріздес, пішіні жарты сфера тәріздес, ернеулері сыртқа қарай аздап шығыңқы саптыаяқтар түрінде. Сырлы ыдыстарда кобальт пен мар-

ганец басым. Өрнек нақыштары – жүзім жапырақтары, ағаш бұтақтары секілді таза табиғи нақышта. Осыған ұқсас ыдыс үлгілері ХV–ХVІ ғғ. жататын ортаазиялық қыш ыдыстарда кездеседі. Сондай-ақ үшінші құрылыс қабаты табылған үш теңге бойынша да негізделді. Олардың біреуі ХV ғ. соңы мен ХVІ ғ. басында, екіншісі ХVІ ғ. және үшіншісі 1428–1429 жж. соғылған.

Төртінші құрылыс қабатының (3,8–4,7 м) оңтүстік қабырғасынан қам кесектен қаланған қабырға іздері анық байқалады. Бұл құрылыс қабатына материалдар алғашқыларына қарағанда анағұрлым аз кездеседі. Дегенмен табылған сырлы ыдыстар формасы мен түсі жағынан едәуір ерекшеленеді. Ыдыстардың басым бөлігі қызғылт-қоңыр ангоб пен түссіз шыңылтырмен қапталған. Өсімдік нақышындағы өрнектері сары және жасыл түсті сырмен салынған. Осындай түстес ыдыстар Бабаатаның ХІІІ–ХІV ғғ. жататын қабатынан кездеседі. Табылған сырлы ыдыс бөліктерінің басым көпшілігі өрнексіз және жасыл түспен шыңылтырланған. Алтын түсті шыңылтырлы ыдыс үлгілері Теріскей Қаратау, Шу, Талас өңірлері мен Хорезмнің ХІІІ–ХІV ғғ. жататын ескерткіштерінде көп кездеседі.

Бесінші құрылыс қабаты (4,7–5,5 м) қазба шұңқырын тұтастай алып жатқан мықты қабырғадан тұрды. Сол себепті де заттай материалдар өте аз табылды. Сырлы ыдыстан ақ түспен сырланып, қоңыр түспен өрнектелген ыдыс сынығын, сондай-ақ сырланбаған ыдыстардан минералды өрнегі бар сынықты келтіруге болады. Осындай керамика үлгілері Бабаата қалашығының Х–ХІІ ғғ. жататын қабатынан табылған.

Салынған үш қазбадан алынған заттай деректер мен құрылыс қалдықтарын сараптау қорытындысы бойынша қаланың ерте кезеңі (X–XII ғғ.) мен моғол кезеңі (XIII–XIV ғғ.) қалашықтың орталық бөлігінен анықталып, қаланың көркейген уақыты XV–XVI ғғ. сәйкес келеді деп тұжырымдалды [Ерзакович, 1966, с. 67].

Қаратаудың теріскейіндегі археологиялық зерттеуді 1971 ж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Л.Б. Ерзакович басқарған тобы жалғастырды. Зертеу барысында үш ескерткіш (Ақтөбе (Шолаққорғандық)), және Айдарлытөбе мекенжайлары мен Қарасуан қалашығы) жаңадан ашылып, ғылыми айналымға қосылды. Ескерткіштердің жобасы түсіріліп, олардың өмір сүрген уақыты анықталды. Ақтөбе мен Айдарлытөбе мекенжайларын олардың үстінен жиналған қыш ыдыс сынықтарын Отырар оазисі және Арыс өңірінің материалдарымен салыстыра отырып, IV–VI ғғ. мерзімдеді. Қарасуан қалашығын оның жоғарғы қабатынан табылған қыш ыдыстардың сипатына сай XIII–XIV ғғ. жатқызды. Күлтөбе қалашығының материалдары да оны XIII–XVII ғғ. аралығымен мерзімдеуге мүмкіндік берді [Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972, с. 178–180].

1971–1973 жж. аралығында Қаратаудың теріскейінде зерттеу жүргізген Оңтүстік Қазақстан экспедициясының С. Жолдасбаев басқарған археологиялық тобы ортағасырлық Күлтөбе мен Ран қалашықтарында тұрақты қазба жұмыстарын жүргізді. Алғашқы жылы Күлтөбенің солтүстік-батыс

шетіне 300 м² көлемде салынған қазба барысында қабырғалары тастан қаланған, әртүрлі көлемдегі 10 бөлменің орындары ашылды. 1972 ж. алғашқыда солтүстік-шығыс шетінен жалғастыра салынған қазба барысында сыртқы қорғаныс қабырғасын бойлай қатар жатқан, табанына тас төселген екі көшенің бойында тізбектеліп орналасқан 50-ге жуық бөлмелердің орындары ашылды. Үй орындарының негізі тастан қаланып, қабырғасы қам кесектерден тұрғызылған. Көпшілігінің ішінде тандыр, сыпа, ошақ секілді үй іші құрылыстарының орындары табылды. 1973 ж. қазба барысында төрт және үш бөлмелерден тұратын үш үйдің орындары ашылды. Қазбадан табылған материалдарды Отырар, Түркістан оазистерінің материалдарымен сәйкестендіру барысында Күлтөбеде тіршілік XIII–XVIII ғғ. аралығында жалғасқан деген болжам жасалған [Жолдасбаев, 1973; 2016, с. 13, 22–24, 37–46].

1974 ж. ОҚКАЭ-ның С. Жолдасбаев басқарған археологиялық тобы зерттеулерін Күлтөбенің батыс жағында, Кеңсай шатқалының аузындағы ортағасырлық Ран қалашығында қазбасын жалғастырды. Сол жылы 625 м² көлемде салынған қазбадан алты бөлмеден тұратын тұрғын үй мен екі қойманың орындары ашылды. Бөлме іштерінде ташнау, сыпа, тандыр, ошақ секілді үй іші құрылыстарының қалдықтары табылды. Қазба еденінен табылған мыс теңгелер негізінде қазылған құрылыс қабаты XVI–XVII ғғ. мерзімделді. Бұған қосымша салынған байқау шұңқырының материалдары 6 м тұратын қаланың мәдени қабаты XII–XVIII ғғ. жататындығын көрсетті [Жолдасбаев, 1974, с. 48–66].

1980–1983 жж. аралығында Қаратаудың теріскейінде Шымкент мұғалімдер институтының әкелі-балалы Н.П. және А.Н. Подушкиндер басқарған археологиялық тобы барлау, зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеудің мақсаты «Свод памятников истории и культуры Казахстана» атты жинақтың Оңтүстік Қазақстан облысына арналған алғашқы томына материалдар жинақтау болатын. Экспедиция далалық жұмыстарды жақсы атқарып, Қаратаудың теріскей беткейінде бірнеше ескерткіштер ашып, ортағасырлық ескерткіштердің санын 23-ке жеткізді [Свод..., 1994]. Бірақ, барлау барысында кәсіби келеңсіз қателіктер жіберді. Жаңадан ашылған 11 ескерткіштің көпшілігі нақты атауы жоқ, «мекенжай» деп берілген. Археологияда жаңа табылған ескерткішті жергілікті тұрғындар қалай аталса (Ақтөбе, Күлтөбе, Майтөбе т.т.) солай құжаттау, болмаса жақын маңдағы жер атауымен, немесе мекен атымен

есепке алу қалыптасқан (кесте 1). Мекенжай деп көрсетілген алты бірдей ескерткіштердің кейбіреуі ғылымға сонау 1946–1947 жж. белгілі болған. Олардың ғылыми қауым белгілі екенін экспедицияның бас мамандары білмеген де болуы керек. Өйткені қатысушылар архив материалдарымен шала жұмыс жүргізіп, бұрыннан белгілі бірнеше ескерткіш назардан тыс қалған. Сондықтан жоғарыда айтылған жинаққа 1971 ж. Л.Б. Ерзакович ашқан Ақтөбе, Айдарлытөбе бекініс мекенжайлары мен Қарасуан қалашықтары енбей қалды. Айтылған ескерткіштер «Древний Отрар» кітабының 178–179-шы беттерінде жарияланған [Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1972]. 1946 ж. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы ашылып, зерттелген Шу өзенінің төменгі ағысындағы Тасты бекініс мекенжайы да түсіп қалған. Бекініс 1960 ж. шыққан жинақтың 196-бетінде 2852-ші санмен тіркелген [АКК, 1960, с. 196].

Кесте 1. Қаратаудың теріскей бетіндегі ортағасырлық қалашықтары мен мекенжайларының тізімі

Table 1. List of medieval towns and settlements in Terskey Karatau

№	Ескерткіштер			
	Қалашық	Мекенжай	Төрткүл	Мұнара
1	Құмкент 10–15 ғғ.	Қызылкөлтөбе 6–10 ғғ.	Қарлығаштөбе 10–15 ғғ.	Ақсұмбе 13–14 ғғ.
2	Қосбұлақ 4–6 ғғ.	Көкбұлақ 6–8 ғғ.	Төрткүл 6–9 ғғ.	
3	Бабата 6–15 ғғ.	Ақтөбе (Бабаата) 1–8 ғғ.		
4	Күлтөбе 1–9 ғғ.	Мекенжай 4–6 ғғ.		
5	Майтөбе 11–16 ғғ.	Қарақұлтал -		
6	Шолаққорған 13–15 ғғ.	Мекенжай 6–8 ғғ.		
7	Қарасуан 13–14 ғғ.	Мекенжай 6–8 ғғ.		
8	Айдарлытөбе 4–6 ғғ.	Балатұрлан -		
9	Итмұрын 1–6 ғғ.	Көктөбе -		
10	Тарсатөбе б.д. 3–10 ғғ.	Қарлығаштөбе 10–15 ғғ.		
11	Созақ 10–19 ғғ.	Мекенжай 6–10 ғғ.		

1 кестенің жалғасы
table 1 continued

12	Күлтөбе 13-17 ғғ.	Ақтөбе (жүзей) 4-6 ғғ.		
13	Ран 12-18 ғғ.	Қошқарата 6-8 ғғ.		
14	Ақсұмбе 10-15 ғғ.	Ырымкөз 4-8 ғғ.		
15	Тасты 6-9 ғғ.	Мекенжай 6-8 ғғ.		
16		Көктөбе 6-7 ғғ.		
17		Текей -		
18		Төбеттөбе 6-8 ғғ.		
19		Ақтөбе (алтынтау) 1-6 ғғ.		
20		Сарыжазтөбе -		
21		Атөткел -		
<p><i>Ескерту:</i> Кейбір ескерткіштерден кейін қойылған сызықша оның мерзімделуі анықталмағандығын білдіреді. «Мекенжай» деген атаулардың қайталануы ол ескерткіштердің атаулары археологиялық жинақтарда <i>солай</i>, ешқандай атаусыз берілуімен байланысты [Свод..., 1994, с. 230, 232, 261].</p>				

1990 ж. әл-Фараби атындағы ҚазМУ университеті археологиялық экспедициясының (У.Х. Шәлекенов) М. Елеуов басқарған Шу археологиялық тобы Шу өзенінің төменгі ағысында барлау жүргізген кезде «Таңбалытас» ескерткішінде болып, оның сақталу барысымен танысты [Елеуов, 1991]. Сарысу өзенінің бойымен жоғары қарай 20 км шамасында, қызыл жыңғыл орманына қарама-қарсы, Биік Нұраның іргесінде орналасқан Таңбалытас жартасы қазақтар жүз болып, басы қосылған киелі жер саналады. Жартасқа түсірілген таңбалардың ең көнесі шамамен XI ғ. басталып, XIX ғ. дейін жалғасқан. Өкінішке орай бұл ескерткіш қазіргі уақытта жойылып кетті деуге болады.

Ақсұмбе қалашығында зерттеу жұмыстары Оңтүстік Қазақстан университетінің Б.Ә. Байтанаев басқарған археологиялық тобы 2007 ж., облыстық мәдениет басқармасының тарих-мәдениет мұраларын қорғау бөлімінің жетекшісі А.Н. Грищенконың қатысуымен жүргізілді. Сол жылы қалашыққа бір

стратиграфиялық кесік пен үш қазба салынды. Қалашықтың солтүстік-батыс шетіне ені 3 м, ұзындығы 13 м етіп салынған стратиграфиялық кесік ескерткіштің мәдени қыртысы 4,5 м құрайтындығын анықтады. Мұндай стратиграфиялық кесіктердің негізгі мақсаты ескерткіштің жасын анықтауға бағытталатындығына қарамай қазба қорытындысы бойынша жасалған ешқандай тұжырымды байқамадық. Тек қазбадан табылған қыш ыдыс сынықтарын сипаттай келе оларға ұқсас ыдыс үлгілерінің Отырардың X – XII–XIII ғғ. жататын материалдарымен баламалаған. Ал табылған геометриялық өрнектері бар тандыр сынықтарын Бабаатаның XI–XV ғғ. жататын қабатының тандырларымен сәйкестендірген [Байтанаев, Ергешбаев, 2009, с. 146–150]. Бұдан басқа үш қазба (казба 1 – 15×10 м, қазба 2 – 5×5 м, қазба 3 – 3×3 м) салынған. Олардан алынған материалдар да сол X–XIII ғғ. аралығын көрсетеді.

2008 ж. «Абди Компани» акционерлік қоғамының президенті Ә. Бимендиевтің қаржыландыруымен

Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданының археологиялық картасын жасау мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеуге А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті құрамындағы Археология ғылыми-зерттеу орталығының «Тұран археологиялық экспедициясы» (М. Елеуов) мен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ж. Құрманқұлов басқарған Созақ тобы және «Археолог» Халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкерлері қатысты. Барлау жұмыстары барысында 16 мекенжай жаңадан ашылып, олардың түрі, сипаты, орналасқан жері жайлы құжаттама жасалып, жобасы мен фотосуреттері дайындалды. Сонымен Қаратаудың теріскей бетінде осы күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде ортағасырлық 36 ескерткіш мемлекеттік тіркеуге алынды. Олардың тоғызы едәуір көлемдегі қала орындары, қалғандары түрлі көлемдегі елдімекен орындары мен жеке усадба, төрткүл, бекініс және күзет мұнарасы. Экспедиция Созақ, Құмкент, Тарсатөбе, Күлтөбе, Раң, Қарасуан қалашықтары мен Ақтөбе (Жүзейлік), Ақтөбе (Алтынтаулық), Балатұран, Итмұрын, Күлтөбе, Қарлығаштөбе, Ұзынбұлақ секілді мекенжайлардың үш деңгейлі (3D) топографиялық жобасын түсірді. 2008 ж. зерттеу нәтижелері жайлы ғылыми есеп Археология институтының архивіне өткізілген [Оңтүстік Қазақстан..., 2008].

Экспедицияның Созақ ауданында жүргізген зерттеулерінің материалдары негізінде М. Елеуовтың «Қарақұр ескерткіштері» атты жеке ауылдық округтің ескерткіштерін топтастырған жинағы 2008 ж. жарық көрді. Жинаққа Қарақұр ауылдық

округінен жаңа ашылған 69 ескерткіш енді. Солардың қатарында: 13 жеке оба, 16 обалар тобы, 32 обалар қорымы, бір ортағасырлық елді мекен, бір үңгір, алты тасқа салынған сурет орындары бар [Елеуов, 2008, 11–12-бб.]. Барлау жұмыстарымен қатар Ақтөбе мекенжайына қазба салынды. Қазба барысында VI-X ғғ. аралығына жататын үй құрылыстарының орындары ашылған [Елеуов, 2008, 11–12-бб.].

2009–2010 жж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Қазақ хандығы қалалары тобы (Д. Талеев) Созақ қаласының орны Өрқақпада қазба жүргізді. Қазбаның мақсаты қаланың Қазақ хандығының қалыптасып дамуындағы Созақтың алатын орнын көрсететін заттай дәйектер жинақтау болды. Жүргізілген қазба жұмыстары жайлы есеп Археология институтының архивінде. Зерттеу жұмыстарының алғашқы тұжырымдары жайлы арнайы ғылыми мақалалар жарияланған [Талеев, 2010, 120–123-бб.]. 2012 ж. Өрқақпаның солтүстік-шығыс шетіндегі қорғаныс қабырғасының Қазы қақпаға тірелген жеріне қазба салынды. Қазбаның мақсаты қаланың мерзімделуі мен қорғаныс құрылыстары элементтері ерекшеліктерін анықтау. Алынған мәліметтерді зертханалық жағдайда саралап, салыстырып, кейбір олжаларды жаратылыстану ғылымдарының әдістері көмегімен жүйелеу, кейінгі ортағасырлық қалалардың қызметін анықтау, қаланың сәулеткерлік, фортификациялық құрылымы мен топографиясын зерттеу. Созақтың Қазақ хандығы тұсындағы тарихи ролін білдіретін деректер мен археологиялық мәліметтер жинау болды. Нәтижесінде Созақ қаласының XII–XX ғғ. аралығында үздіксіз

тіршілік кешкендігін анықтайтын бірқатар мәліметтер алынды. Үш жылдық зерттеу қорытындысы бойынша 2000 жылдық тарихы бар Созақтың Қазақ хандығы тұсындағы орталық қала ретіндегі ролі мен маңызы жайлы арнайы ғылыми мақала жарияланды [Талеев, 2018, 214–215-бб.].

Қорытынды

Осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулер Қаратаудың теріскейіндегі қалалар мен отырықшы мекендердің егінші және көшпелі мәдениеттерді

байланыстырушы міндетін атқарған шекаралық өңір болғандығын көрсетті. Қаратаудың теріскей беті арқылы өткен керуен жол аймақтың материалдық мәдениеті мен рухани дамуда аса маңызды орын алғандығын көрсетеді. Келешекте жүргізіледі деп ниеттеніп отырған кешенді зерттеулеріміз Теріскей өңірінің тарихи-мәдени, саяси-экономикалық даму жолдарын кеңінен және тереңінен ашуға мүмкіндік береді деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТ

1. Агеева Е.И. Цитадель // ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т. 14. С. 117-153.
2. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. Сер. Археология. 1958. Т. 5. С. 3-215.
3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Наука, 1972. 256 с.
4. АКК. Археологическая карта Казахстана. Реестр / Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Кушаев и др. (сост.). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. 449 с.
5. Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А. Исследование городища Аксумбе // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2009. № 1. С. 146-156.
6. Бернишам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1949. Вып. 2. № 67. С. 3-88.
7. Бернишам А.Н. Древний Отрар // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1951. Вып. 3. С. 81-97.
8. Елеуов М. Жамбыл, Шымкент және Қызылорда облыстарында жүргізілген барлау жұмыстары. Ғылыми есеп. Шу керуен жолын зерттеу және Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарының ортағасырлық ескерткіштердің паспорттау (қолжазба). Алматы, 1991 // Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының архиві. Ф. 11, д. 148.
9. Елеуов М. Қарақұр ескерткіштері. Алматы: «АБДИ Компани» АҚ, 2008. 96 б.
10. Ерзакович Л.Б. О позднесредневековом городище Сузак // Известия АН КазССР. Сер. обществ. 1966. № 3. С. 66-69.
11. Жолдасбаев С. Раскопки на укрепленном поселении Жыланды-Карауыл (XIII–XV вв.) // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1973. № 4. С. 65-68.
12. Жолдасбаев С. Раскопки городища Куль-тобе // АО–1973. 1974. С. 468.
13. Жолдасбаев С. Позднесредневековое городище Ран (XVII–XVIII вв.) // АО–1974. 1975. С. 485-486.
14. Жолдасбаев С. Городище Ран // АО–1975. 1976. С. 519-520.
15. Жолдасбаев С. Қаратаудың солтүстігіндегі соңғы ортағасырлық қалалар. Түркістан: ЖК «Сейт», 2016. 115 б.
16. Колосовский В.А. В Каратавских горах Чимкентского уезда // ПТКЛА. 1901. VI. С. 89-97.
17. Марғұлан А.Х. Оседлые поселения VIII–XIII вв. На северных склонах Каратау (извлечения из археологического отчета) // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1948. Вып. 1. С. 109-115.

18. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1950. 122 с.
19. Мерицев М.С. Могильник у поселения Актобе // ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т. 14. С. 83-87.
20. Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Созақ ауданы // Қаратаудың археологиялық ескерткіштері ғылыми жобаның 2008 жылғы (қорытынды) есебі. / Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының архиві. Ф. 11, д. 2904, 192 б.
21. Сенигова Т.Н. Поселение Актобе // ТИИАЭ АН КазССР. 1962а. Т. 14. С. 57-82.
22. Сенигова Т.Н. Шахристан // ТИИАЭ АН КазССР. 1962б. Т. 14. С. 154-165.
23. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1994. 367 с.
24. Талеев Д.А. Созақта жүргізілген қазба жұмыстарының алғашқы нәтижелері // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009 ж. археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2010. 120-123-бб.
25. Талеев Д.А. Созақ қаласының орнында 2010 ж. жүргізілген қазбаның нәтижелері // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2010 ж. археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2011. 61-64-бб.
26. Талеев Д.А. Созақ қаласы // Түркістан облысының көне қалалары. Ғылыми-танымдық кітап. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2018. 213-223-бб. (қаз., орыс., ағыл.).
27. Талеев Д.А. Созақ Қазақ хандығының тірек қаласы // Электрондық ғылыми журналы «edu.e-history.kz». 2015. № 2 URL: <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/253>

REFERENCES

1. Ageeva, E. I. 1962. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 14, 117-153 (in Russian).
2. Ageeva, E. I., Patsevich, G. I. 1958. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 5, 3-215 (in Russian).
3. Akishev, K. A., Baipakov, K. M., Erzakovich, L. B. 1972. *Drevniy Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivy) (Ancient Otrar (topography, stratigraphy, perspectives))*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
4. Ageeva, E. I., Akishev, K. A., Kushaev, G. A. et al. (compl.). 1960. *Arheologicheskaya karta Kazahstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. Register. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publ. (in Russian).
5. Baitanayev, B. A., Ergeshbayev, A. A. 2009. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. nauk (News NAS RK. Ser. societies sciences)*, 1, 146-156 (in Russian).
6. Bernshtam, A. N. 1949. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archeol.)*, 2, 67, 3-88 (in Russian).
7. Bernshtam, A. N. 1951. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archeol.)*, 3, 81-97 (in Russian).
8. Eleuov, M. 1991. In: A.Kh. Margulan Archeology Institute archive. F. 11, d. 148 (in Kazakh).
9. Eleuov, M. 2008. *Karakyr eskertkishteri (Karakyr Antiquities)*. Almaty: "ABDI Company" (in Kazakh).
10. Erzakovich, L. B. 1966. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. obshchestv. nauk (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. societies sciences)*, 3, 66-69 (in Russian).
11. Zholdasbayev, S. 1973. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. obshchestv. nauk (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. societies sciences)*, 4, 65-68 (in Russian).
12. Zholdasbayev, S. 1974. In: *Arheologicheskie otkrytiya-1973 (Archaeological discoveries-1973)*, 468 (in Russian).
13. Zholdasbayev, S. 1975. In: *Arheologicheskie otkrytiya-1974 (Archaeological discoveries-1974)*, 485-486 (in Russian).

14. Zholdasbayev, S. 1976. In: *Arheologicheskie otkrytiya–1975 (Archaeological discoveries–1975)*, 519-520 (in Russian).
15. Zholdasbayev, S. 2016. *Karataudyn soltustigindegi songy ortagasyrlyk kalalar (The Late medieval towns in the North Karatau)*. Turkestan: “Seyit” (in Kazakh).
16. Kolosovskiy, V. A. 1901. In: *Protokoly Turkestanskogo kruzha lyubiteley arheologii (The protocols of the Turkestan circle of Archeology amateurs)*, 6, 89-97 (in Russian).
17. Margulan, A. Kh. 1948. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archeol.)*, 1, 109-115 (in Russian).
18. Margulan, A. Kh. 1950. *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskustva drevnego Kazahstana (From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
19. Mershevich, M. S. 1962. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 14, 83-87 (in Russian).
20. In: A.Kh. Margulan Archeology Institute archive. F. 11, d. 2904 (in Kazakh).
21. Senigova, T. N. 1962a. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 14, 57-82 (in Russian).
22. Senigova, T. N. 1962b. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 14, 154-165 (in Russian).
23. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazahstana. Yuzhno-Kazahstanskaya oblast (The collection of monuments of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region)*. 1994. Almaty: “Kazakh enciklopediyasy” (in Russian).
24. Taleev, D. A. 2010. In: *Memlekettik “Madeni mura” bagdarlamasy boyynsha 2009 zh. arheologiyalyk zertteuler zhayly esep (The report on archeological researches in 2009 on the State programmer “Cultural heritage”)*. Almaty: A.Kh. Margulan Archeology Institute, 120-123 (in Kazakh).
25. Taleev, D. A. 2011. In: *Memlekettik «Madeni mura» bagdarlamasy boyynsha 2010 zh. arheologiyalyk zertteuler zhayly esep (The report on archeological researches in 2010 on the State programmer “Cultural heritage”)*. Almaty: A.Kh. Margulan Archeology Institute, 61-64 (in Kazakh).
26. Taleev, D. A. 2018. In: *Turkistan oblysynyn kone kalalary (Ancient cities of the Turkestan)*. Almaty: “Kazygurt” Publ., 213-223 (in Kazakh, Russian, English).
27. Taleev, D. A. 2015. In: *Elektrondyk gylimi zhurnaly «edu.e-history.kz» (E-scientific journal «edu.e-history.kz»)*, 2. URL: <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/253> (in Kazakh).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 15.04.2021.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.06.2021.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 08.06.2021.